

L'HIDRA DEL FEDERALISME FRANCESC PI I MARGALL

Direcció i coordinació
de **Xavi Milian i Roc Solà**
Edició i estudi introductor de
Xavier Granell i Jaume Montés
Epíleg de **Xavier Domènech**

L'HIDRA DEL FEDERALISME

Primera edició de Tigre de Paper i
Ajuntament de Barcelona, novembre 2024

TÍTOL

L'hidra del federalisme

DIRECCIÓ I COORDINACIÓ DE LA COL·LECCIÓ

Xavi Milian i Roc Solà

AUTORIA

Francesc Pi i Margall

EDICIÓ, TRADUCCIÓ I ESTUDI INTRODUCTORI:

Xavier Granell i Jaume Montés

EPÍLEG

Xavier Domènech

CORRECCIÓ

Maite Puig

DISSENY DE LA TIPOGRAFIA TRIOMF

Gerard Sierra

DISSENY LOGOTIP I IDEA ORIGINAL DE

COBERTES DE LA COL·LECCIÓ

Gerard Joan

Imprès a Sant Esteve Sesovires
per Prodigitalk

ISBN COMERCIAL: 978-84-18705-91-5

ISBN AJUNTAMENT DE BARCELONA: 978-84-9156-612-0

DIPOÏSIT LEGAL: DL B 18065-2024

KULT
C O L · L E C C I Ó

TIGRE DE PAPER | EDICIONS (CULTURA21, SCCL)

C. de la Foneria, 5-7, baixos
08243 Manresa (Bages), Països Catalans
www.tigredepaper.cat

FORMEM PART DE

© 2024, D'AQUESTA EDICIÓ, TIGRE DE PAPER
EDICIONS I AJUNTAMENT DE BARCELONA

**tigre
depaper**

**Ajuntament
de Barcelona**

EDITA

Tigre de Paper i Ajuntament de Barcelona

**CONSELL D'EDICIONS I PUBLICACIONS
DE L'AJUNTAMENT DE BARCELONA**

Xavier Marcé Carol, Gemma Arau Ceballos,
Maria Buhigas San José, Ferran Burguillos
Martínez, Núria Costa Galobart, Mireia Es-
cobar Costa, Sonia Fuertes Ledesma, David
Lizoain Bennett, Oriol Martí Sambola, Lluís
Mauri Roldán, Àlex Montes Flotats, Jaume
Muñoz Jofre, Joan Ramon Riera Alemany,
Pilar Roca i Viola, Miquel Rodríguez Pla-
nas, Edgar Rovira Sebastià, Montserrat Su-
rroca Comas i Anna Giralt Brunet.

DIRECTORA DE COMUNICACIÓ

Pilar Roca i Viola

DIRECTORA DE SERVEIS EDITORIALS

Núria Costa Galobart

DIRECCIÓ DE SERVEIS EDITORIALS

Passeig de la Zona Franca, 66
08038 Barcelona
tel. 93 402 31 31
www.barcelona.cat/barcelonallibres

COL·LECCIÓ

Barcelona Ciutat i Barris
a cura de Joan Esculies

L'HIDRA DEL FEDERALISME FRANCESC PI I MARGALL

Direcció i coordinació
de **Xavi Milian i Roc Solà**

Edició i estudi introductor de
Xavier Granell i Jaume Montés

Epíleg de **Xavier Domènech**

FIL ROIG

ESTUDI INTRODUCTORI

«Un obrer de la intel·ligència»: Francesc Pi i Margall en la revolució democràtica¹

INTRODUCCIÓ

Rafael Brull era fill de Bernarda i del poderós Ramón Brull, però, de manera encara més important, era el nebot de Jaime Brull. Jaime era, diguem, el «fundador de la casa sobirana» que va governar el districte d'Alzira durant trenta anys, el qual va aconseguir fortuna i poder a partir de cinquanta anys d'explotació de la ignorància i la misèria i de la seua vinculació amb l'administració. Una explotació i uns vincles que va cultivar des de les primeres dècades del huit-cents i que heretaria el mencionat Rafael. A banda d'estudiar a València i viatjar per Itàlia, «Rafaelito» hauria de fer-se càrrec de la seua posició social. Així, va ser elegit diputat a les Corts espanyoles. En un debat parlamentari sobre els pressupostos eclesiàstics, el d'Alzira tindria un dur enfrontament dialèctic amb un ancià de cos dèbil però de brillant intel·ligència. L'ancià era, ens diuen, «el patriarca de la cambra. Representava la revolució, no únicament política, sinó social i econòmica; era l'enemic de tot el que

1. Aquest estudi s'ha desenvolupat en el marc del projecte «Filosofía política, economía y ética de las relaciones fiduciarias: libertad, propiedad, bienes comunes y política pública» (PID2021-123885NB-I00), finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats, l'Agència Estatal d'Investigació i el FEDER, i dels contractes d'investigador predoctoral Salvador de Madariaga i FPU (FPU20/06129), també finançats pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats. Agraïm enormement a Aina Casassas, Xavier Domènech, Eloi Gummà, Julio Martínez-Cava, Jordi Mundó, Albert Portillo, Marta Roman i Roc Solà els comentaris i suggeriments que han fet a una versió prèvia del text.

existeix; les seues teories causaven profunda irritació com una música nova i incomprendible que altera l'oïda adormida. Però se l'escoltava amb respecte, amb la veneració que inspiraven els seus anys i la seua història impecable». Algunes dones que acudien al Parlament quan hi havia vesprades conflictives ni tan sols s'atreuen a pronunciar-ne el nom a les tertúlies. Aquell home, seguim, havia estat repetint el mateix discurs durant els últims trenta anys, «amb la convicció que la veritat sols és una i no hi ha res més nou que ella». «Parlava en nom de l'Espanya del demà, d'un poble que no tindria reis perquè es governaria a si mateix.» Rafael tenia coneixença del significat històric del seu rival parlamentari, així com de la seua famosa vàlua. De fet, un retrat d'aquest ancià presidia la tenda de Cupido, el barber d'Alzira, i no era altre que el del dirigent republicà Francesc Pi i Margall.

Així, a mig camí entre la ficció i la realitat, és com Blasco Ibáñez ens presenta Pi i Margall en la seua novel·la *Entre naranjos*, escrita entre juliol i setembre de l'any 1900.² A més d'un destacat novel·lista, amb el canvi de segle Blasco seria el dirigent polític d'un dels moviments republicans amb major capacitat de mobilització i d'accés al poder local dels que van existir durant la Restauració alfonsina. Ens referim al republicanisme blasquista que va governar la ciutat de València des de 1898 fins a 1923 i que, sobretot durant els primers anys, contribuiria a l'organització del moviment obrer local.³ Francesc Pi i Margall tenia setanta-sis anys en el moment en què Blasco escriu la novel·la i era el màxim dirigent dels republicans federals. La seua figura, com hem vist, continuava projectant-se com un símbol de la revolució política i social. Alguns anys abans, el 22 de juny de 1894, els federals havien presentat un històric programa polític que sintetitzava les propostes en matèria de drets individuals, reordenació territorial i mesures socials. Definit per Sergio Sánchez Collantes com el «llibre sagrat dels federals», seria utilitzat per a reforçar la unitat i els ideals compartits dins les files republicanes amb les conegudes «Festes del Programa». A partir de 1903, el 22 de juny es consolidaria com un dia de jornades cíviques i festives. Segons la premsa, el mateix 1903 hi va

2. Vicente BLASCO IBÁÑEZ, *Entre naranjos* (València: Imp. de la Casa Editorial F. Sempere y Comp^a, 1912), 19, 286 i 288. Vegeu una anàlisi suggeridora de la novel·la a José A. PIQUERAS, «Un país de caciques. Restauración y caciquismo entre naranjos», *Historia Social*, 39 (2001), 3-30.

3. Ramir REIG, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València, 1898-1906* (València: Institució Alfons el Magnànim – Diputació de València, 1982).

haver fins a quatre mil assistents en la celebració barcelonina; en 1905, a Madrid, es va organitzar una manifestació en el carrer del Conde de Aranda, on Pi havia mort en 1901, i alguns dels assistents van acudir al cementeri civil per a ser presents en l'inici de la construcció del mausoleu en honor del dirigent federal; en 1922, la celebració es va aprofitar per a reclamar al Govern el compliment de la jornada de huit hores, la fixació d'un salari mínim o la fi de les campanyes militars al Marroc.⁴

Imatge 1. Commemoració del quaranta-quatrè aniversari del programa Pi i Margall (Barcelona, 22 de juny de 1938).

Font: Biblioteca Nacional de España. Fotògraf: Luis Torrents. GC-CAJA/50/29.

L'any 1938, en plena Guerra Civil, es mantindria la commemoració de la Festa del Programa, que celebraria el quaranta-quatrè aniversari. A Barcelona, sembla que la commemoració va ser multitudinària, i hi acudiren figures com el dirigent catalanista Lluís Companys, l'històric radical Emiliano Iglesias o, en aquells moments, l'alcalde de la ciutat, Hilari Salvadó. Pocs anys abans, en octubre de 1934, Companys havia proclamat des del balcó del Palau de la Generalitat l'«Estat Català de la República Federal Espanyola», en un context de reacció conservadora

4. Sergio SÁNCHEZ COLLANTES, «Hombres y mujeres en el republicanismo federal español: formas de movilización y socialización política (1917-1936)», *Historia Contemporánea*, 69 (2022), 357-398, esp. 365-374.

del règim republicà, amb l'entrada de la Confederació Espanyola de Dretes Autònomes al Govern i la seua ofensiva contra les lleis agràries aprovades pel Parlament de Catalunya. La fórmula utilitzada per Companys apel·lava a una manera de constituir Catalunya, però també a una manera de constituir Espanya. Aquesta fórmula reflectia, precisament, la relació que es definia entre Catalunya i Espanya en el projecte oficial de Constitució de la Primera República Espanyola, una república que, durant poc més de cinc setmanes, va estar presidida per Pi. Companys conclouïa així un «viatge oblidat», d'anada i tornada, que enllaçava el republicanisme frontpopulista de la dècada de 1930 amb el republicanisme popular que representava Francesc Pi i Margall.⁵

Imatge 2. Lluís Companys, Emiliano Iglesias i Hilari Salvadó en la commemoració del quaranta-quatrè aniversari del programa Pi i Margall (Barcelona, 22 de juny de 1938).

Font: Biblioteca Nacional de España. Fotògraf: Luis Torrents. GC-CAJA/50/29.

Aquest estudi introductori tracta de presentar una nova lectura d'aquest dirigent republicà que durant les primeres dècades del segle xx va rebre tants homenatges, que es va definir a si mateix com «un dels

5. Xavier DOMÈNECH, *Un haz de naciones. El Estado y la plurinacionalidad en España (1833-2017)* (Barcelona: Península, 2020), 29-32.

obriers més actius de la intel·ligència». ⁶ Així, inserim la figura de Francesc Pi i Margall en un moviment democràtic plural, dins del qual va ser un dels majors exponents de les vessants republicanes, federals i socialistes. A partir d'una aproximació biogràfica a la seua figura, ens endinsem en les dinàmiques de mobilització i d'exclusió que van acompanyar l'Estat liberal durant les dècades centrals del segle XIX, en la democràcia dels treballadors d'ofici que encapçalaren el primer moviment obrer espanyol, en les propostes de transformació federal de l'Estat i la societat, en els intents de construir un partit que articulara les dinàmiques locals i regionals i, en definitiva, en les múltiples connexions locals, imperials i globals que van configurar l'univers republicà del huit-cents. Si bé els principals fets històrics són més o menys coneguts, creiem que la relectura i la reinterpretació a partir de noves preguntes i mirades no sols són possibles, sinó que són necessàries en la investigació històrica. Aquestes noves preguntes i mirades responen, en bona part, a les limitacions detectades en algunes de les interpretacions heretades de l'obra de Pi. Finalment, entenem que continua sent vàlida l'advertència de Christopher Hill sobre l'interès històric per les idees polítiques –en aquest cas, l'ideari republicà i democràtic–, «no únicament perquè aquestes van influir en les societats, sinó també perquè revelen les societats que les van inspirar». ⁷

ENTRE BARCELONA, MADRID I ANDALUSIA: JOVENTUT I FORMACIÓ D'UN LLIUREPENSADOR

Francesc Pi i Margall va nèixer el 29 d'abril de 1824, al carrer dels Mirallers de Barcelona, just al costat de l'església de Santa Maria del Mar. ⁸ Son

6. Francesc PI I MARGALL, *La reacción y la revolución. Estudios políticos y sociales* (Madrid: Imp. y Ester. de M. Rivadeneyra, 1854), 154.
7. Christopher HILL, *The World Turned Upside Down. Radical Ideas During the English Revolution* (Londres: Penguin, 1975), 17.
8. Pi va ser una figura molt biografiada, inclús en vida. Probablement la biografia més important, en la qual s'inspiren gran part de les següents, fou la d'Enrique VERA Y GONZÁLEZ, *Pi y Margall y la política contemporánea*, 2 vol. (Barcelona: Evaristo Ullastres, 1886). Entre les publicades després de la seua mort, destaquen les de Josep Maria VALLÈS I RIBOT, *Memoria biogràfica de Francisco Pi i Margall* (Barcelona: Imp. Casa Caritat, 1906); Josep ROCA I ROCA, *Francisco Pi y Margall. Esbós biogràfic* (Barcelona: Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1921); Francisco CARAVACA, *Pi y Margall* (Barcelona: Juventud, 1935), i CONDE DE ROMANONES, *Los cuatro presidentes de la primera República Española* (Santander: Espasa-Calpe, 1939). Malgrat les aproximacions divergents i la reiteració d'alguns tòpics interpretatius

pare, Francesc, era teixidor de vels i havia sigut sergent de la Milícia Nacional en la revolució de 1820; sa mare, Teresa, treballava en una guixera que havia obert a la planta baixa de la casa familiar. La infantesa i l'adolescència de Pi i dels seus tres germans més petits, doncs, van estar travessades per la modèstia econòmica pròpia d'una família de treballadors d'ofici d'extracció popular i, a més, per una reacció absolutista en què les oligarquies locals, els voluntaris realistes i el clergat es dedicaven a perseguir qualsevol grup o individu identificats amb la causa liberal.⁹ No obstant els seus orígens populars, aviat Pi va demostrar una extraordinària sensibilitat i passió per l'estudi, la qual cosa va fer que la família s'esforçara per a poder matricular-lo al Seminari Conciliar de Barcelona, on va aprendre primeres lletres i sembla que traduïa amb facilitat diversos autors clàssics. De fet, des de ben jove va haver de donar classes particulars per a poder sufragar la seua formació acadèmica i contribuir a l'economia familiar. Finalment, en 1841 va ingressar a la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona per a cursar el batxillerat llavors anomenat de «Lleis» i alguns cursos de filosofia. Sabem que allà va obtindre qualificacions excel·lents en llatí, grec i inclús física experimental, i que s'agradava de citar «l'immortal» Cervantes de Saavedra.¹⁰

Amb diuuit anys, a la vegada que continuava amb els seus estudis jurídics, va entrar en la Societat Filomàtica de Barcelona –que, amb el temps, acabaria fusionant-se amb l'Ateneu Català, precedent de l'actual Ateneu Barcelonès–, nucli de l'ambient romàntic que aleshores es respirava a la capital però, a la vegada, obert al positivisme progressista que començava a estar en auge en la resta del continent. Els seus coneixements literaris i filosòfics, impropis d'un jove de la seua classe social, van permetre que s'aproximara al grup format pels romàntics Pau Piferrer, Pau

–hui ja superats–, de la dècada dels seixanta i setanta en sobresurten els estudis de C. A. M. HENNESSY, *La República Federal en España. Pi y Margall y el movimiento republicano federal, 1868-1874* (Madrid: Los Libros de la Catarata, 2010), i Antoni JUTGLAR, *Pi y Margall y el federalismo español*, 2 vol. (Madrid: Taurus, 1975). Els esbossos biogràfics de Pi més recents de què tenim constància són els de Pere GABRIEL, «Francisco Pi y Margall: la Primera República y el federalismo catalán», a Manuel SUÁREZ CORTINA (ed.), *La Federal. La Primera República Española* (Madrid: Sílex, 2023), 97-121, i Gerardo PISARELLO, *Una utopía republicana. Los legados de Pi y Margall* (Madrid: La Oveja Roja, 2024).

9. Josep FONTANA, *De en medio del tiempo. La segunda restauración española, 1823-1834* (Barcelona: Crítica, 2013), 101-123.
10. «Expedient acadèmic de Francesc Pi i Margall de la Facultat de Dret», Arxiu de la Universitat de Barcelona, ES CAT UB 584374.

Milà i Fontanals, Claudi Lorenzale i Elies Rogent, tots ells d'un estrat socioeconòmic més elevat. En aquella Societat Filomàtica, Pi va donar diverses conferències, algunes de les quals van obtindre un gran èxit; en particular, una que va fer sobre els *mayorazgos*, és a dir, la institució de dret civil castellà que, abans del procés liberal desamortitzador del segle XIX, obligava a mantindre la propietat de títols i béns en el si de la família, sovint en mans del primogènit. Conferències com aquesta posen de manifest que, més enllà de les inclinacions artístiques i històriques típiques de l'hegemonia romàntica del moment, en el jove Pi també s'hi intuïa una certa preocupació per determinats problemes politico-socials. Fins i tot en el que va ser el seu primer encàrrec literari, la redacció del volum sobre Catalunya d'*España. Obra pintoresca*, hi trobem, junt amb les reflexions estètiques entorn del paisatge català, el lament pels temps «en què Catalunya independent adaptava les seues lleis a la seua pròpia bona sort», atès que, amb la instauració de la monarquia hispànica, es va acabar «el seu antic govern, es va ofuscar l'esplendor de les seues armes, va caure el seu orgullós imperi».¹¹

Que els interessos de Pi no foren només històrics o filosòfics ho prova, a més a més, l'anècdota que va narrar l'escriptor i il·lustrador Apel·les Mestres –fill de Josep Oriol Mestres, arquitecte del Liceu, també membre de la Societat Filomàtica i un dels millors amics de joventut de Pi– en una conferència de 1917 llegida a l'Ateneu Barcelonès. Segons el que es contava a sa casa, Pi i el seu pare es vestien «com dos perdularis» i s'endinsaven en els barris revoltosos d'aquella Barcelona de les bullangues, on visitaven les barricades i conversaven amb els seus defensors. No obstant això, tot i que Pi simpatitzava amb aquelles ràfegues revolucionàries, també tenia les seues suspicàcies, potser infundades, pel que fa a la direcció del moviment revolucionari de 1843; per a ell, l'equació era clara: «Camancis, progressistes».¹²

11. F. PI I MARGALL, *España. Obra pintoresca* (Barcelona: Imp. de Juan Roger, 1842), 16. Com bé assenyala Àngel Duarte, les reflexions estètiques pimargallianes participaven d'un corrent de recuperació de les belleses de la nació espanyola que, alhora, legitimaria la participació de l'individu en la comunitat local. Vegeu Á. DUARTE, «El municipio republicano: sostén de la democracia y refugio en la tempestad (Algunas consideraciones catalanas y ampurdanesas)», a Carlos FORCADELL i María Cruz ROMEO (ed.), *Provincia y nación. Los territorios del liberalismo* (Saragossa: Institución «Fernando el Católico», 2006), 101-119, esp. 107.
12. Apel·les MESTRES, *Historia viscuda. Semblances, anècdotes, recorts* (Barcelona: Salvador Bonavia, 1929), 13.

Recapitem una mica. Entre 1837 i 1840, havia sorgit una àmplia gamma de diaris democràtics a Espanya. La llei de premsa de 1837 ometia la censura prèvia i dissenyava un sistema de jurats que s'encarregava d'atendre les denúncies de l'administració. Així, aparegueren *El Graduador* a Madrid l'any 1837, *El Diario de los Pobres* i *El Mensajero del Pueblo* el 1838, *El Correo de los Pobres* i *El Guirigay* el 1839, *La Revolución* i *La Legalidad* el 1840. S'anaven constituint els òrgans de difusió política que, juntament amb les societats secretes, configurarien els instruments de propaganda, acció i organització d'uns republicans-radicals que començaven a distanciar-se del liberalisme respectable, el qual havia gestat una nova constitució en 1837 que trencava amb els fonaments més avançats del constitucionalisme gadità en establir la sobirania compartida entre les Corts i el monarca, el bicameralisme i el sufragi censatari.¹³ Amb l'aprovació de la norma fonamental, es tancava el cicle que s'havia obert amb la mort de Ferran VII en 1833 i que va ser cabdal per a l'evolució de la revolució liberal, la delimitació dels actors polítics fonamentals de les dècades següents, la consolidació del nou estat liberal i, en definitiva, el canvi d'una monarquia absoluta a una monarquia constitucional assentada sobre l'exclusió de la majoria de la població i de caràcter antidemocràtic i oligàrquic. La Constitució de 1845 sancionaria aquest projecte liberal postrevolucionari sobre els interessos de les capes superiors de les «classes mitjanes» i la nova situació socioeconòmica en què imperaven les estratègies de mercat i la propietat privada. Ara bé, aquest procés de trencament amb l'Antic Règim no fou pacífic ni pactat –els intents de reforma i pacte des de dalt que va representar l'Estatut reial fracassaren l'estiu de 1836–, sinó que va estar travessat tant per una guerra civil carlina com per una ofensiva radical que propugnava una ruptura clara amb el sistema politicosocial anterior. Aquest radicalisme, de fet, seria determinant en la posterior formació de la democràcia republicana.¹⁴ Només a Barcelona, entre juliol de 1835 i octubre de 1837 –en plena adolescència de Pi–, es van produir huit revoltes, en les quals emergien els elements forjats durant la revolució de 1820 en el si del liberalisme exaltat i republicà: la llibertat política com a pròpia de tots els ciutadans, el mite de la Constitució de 1812 i el rebuig del règim senyorial. De fet, a Barcelona

13. Florencia PEYROU, *El republicanismo popular en España, 1840-1843* (Cadis: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 2002), 50-52 i 55-56.

14. Isabel BURDIEL, «Myths of Failure, Myths of Success: New Perspectives on Nineteenth-Century Spanish Liberalism», *The Journal of Modern History*, 70 (1998), 892-912.

es consolidaria un radicalisme de base social molt àmplia format per saintsimonians, cabetians, fourieristes i republicans unitaris o federals.¹⁵

En la legislatura de 1840, els moderats van tractar d'implementar un programa marcadament conservador, el qual es va concretar en una nova llei electoral i en un projecte de llei d'ajuntaments. Amb la llei d'ajuntaments, pretenien reduir el nombre d'electors i nomenar des de l'autoritat central els alcaldes, però l'oposició es va anar gestant des de la seua aprovació, amb peticions d'ajuntaments sol·licitant a la regent Maria Cristina, mare d'Isabel, que no la signara; amb la premsa progressista i republicana en contra, i amb una important agitació popular. Maria Cristina estava de visita a Barcelona i València mentre el gabinet moderat dimitia en veure la situació de descontentament. L'1 de setembre de 1840, l'Ajuntament de Madrid es declarava revolucionari després de celebrar una reunió pública en què es van anar congregant els milicians per tota la ciutat. Finalment, la regent abdicava el 12 d'octubre, s'exiliava a França i donava pas en el poder als progressistes. Eixiria d'Espanya, això sí, després d'una regència econòmicament molt rendible: els quaranta milions de rals anuals la convertien, en 1840, en la dona més rica d'Europa.¹⁶

A Catalunya, després de la revolta moderada contra el Govern progressista de 1841, es formaria una junta de vigilància progressista i es distribuïrien armes entre la Milícia. Una vegada sufocada la insurrecció, els republicans barcelonins –desobeint el Govern– es negarien a dissoldre la Junta. El Govern ordenaria l'entrada de l'exèrcit a la ciutat i la proclamació de l'estat de setge. La crítica del republicanisme barceloní a progressistes i moderats va ser constant, fins que, els mesos de novembre i desembre de 1842, una mobilització popular espontània va ser capitalitzada pels republicans, que van iniciar una insurrecció en contra del llavors regent Espartero. El Govern, com a resposta, va bombardejar Barcelona; hi va haver tretze condemnes de mort i huitanta de presó. Des de 1840, a Barcelona s'havia anat intensificant el descontentament cap al Govern, i aquest malestar seria capitalitzat pels progressistes radicalitzats, els sectors republicans i les organitzacions dels treballadors

15. Anna M. GARCIA ROVIRA, «Radicalismo liberal, republicanismo y revolución (1835-1837)», *Ayer*, 29 (1998), 63-90; Jordi ROCA VERNET, «¿Hubo republicanos en el Trienio Liberal? Historia, moral y federalismo en el discurso republicano del primer liberalismo», *Revista de Estudios Políticos*, 156 (2012), 85-123.

16. Carlos MARICHAL, *La revolución liberal y los primeros partidos políticos en España. 1834-1844* (Madrid: Cátedra, 1980), 191-203.

tèxtils. Les dues associacions de treballadors més importants de la ciutat van ser la Unió de Teixidors i l'Associació Mútua de Teixidors de Barcelona, i la seva força era tal que van arribar a obligar els propietaris de les fàbriques a negociar els salaris i les condicions de treball –cosa que no va agradar al govern d'Espartero, que, en 1841, i amb escàs èxit, n'havia ordenat la dissolució. Per altre costat, el grup republicà més destacat va ser el que es va organitzar al voltant d'Abdó Terrades i *El Republicano*, que va adquirir una rellevància especial entrat l'any 1842.¹⁷

En 1843, moderats, progressistes i republicans van maniobrar contra el govern d'Espartero. A Catalunya, a inicis de setembre de 1843 es va iniciar la insurrecció «centralista» –anomenada així perquè enarboraven «la bandera de la Junta Central»–, de caràcter obertament federal, que, en el cas de Barcelona, va prendre el control de la ciutat. Una junta suprema de majoria progressista –deu progressistes per quatre vocals moderats i quatre republicans– governava la ciutat, que, des de setembre, havia sigut abandonada per les classes benestants. L'himne dels revoltats populars, el «Xirivit», es podria sintetitzar en «sufragi universal, participació de tots en el control polític i impostos proporcionats a la riquesa», un programa pròxim al dels artistes britànics. El batalló de la Brusa, format per «proletaris» i «exaltats», seria el principal suport de la revolució dins de la Milícia. Aquesta Jamància –com se la va denominar de manera despectiva– va durar tres mesos, i l'intent d'estendre el moviment centralista a tot Espanya va ser sufocat ràpidament. El 20 de novembre, la Junta de Barcelona negociava la seua rendició després que la ciutat hagués sigut de nou bombardejada, aquesta vegada pel coronel Joan Prim, amb prop de dotze mil projectils. Només va resistir Figueres, sota el comandament de Narcís Ametller i Abdó Terrades, fins a gener de 1844. D'alguna manera, la revolució democràtica centralista anunciava el clima europeu de 1848 i seria la base de l'ideari del Partit Democràtic, format l'any 1849.¹⁸

17. Genís BARNOSELL, «“Libertad, Igualdad, Humanidad”. La construcción de la democracia en Cataluña (1839-1843)», a M. SUÁREZ CORTINA (coord.), *La redención del pueblo. La cultura progresista en la España liberal* (Santander: Editorial de la Universidad de Cantabria, 2006), 145-182; C. MARICHAL, *La revolución liberal...*, *op. cit.*, 225-226.

18. J. FONTANA, *La revolución liberal a Catalunya* (Lleida: Pagès-Eumo, 2003), 117-143; C. MARICHAL, *La revolución liberal...*, *op. cit.*, 263-267; Núria MIQUEL, «La Jamància (1843). L'alternativa revolucionària del progressisme barceloní», *Cercles. Revista d'Història Cultural*, 23 (2020), 81-117. La descripció del batalló de la Brusa com un batalló

En acabar els estudis de Dret en 1847, Pi, com molts altres barcelonins del món artístic i literari, es va veure obligat a marxar a Madrid per a poder viure del seu treball intel·lectual. La Barcelona que deixava enre era una ciutat indubtablement conflictiva, però també petita, emmurallada, en què encara no s'havia produït l'expansió urbanística i cultural promoguda per la naixent burgesia industrial. Tot i això, com ha posat de manifest Pere Gabriel, el referent inicial barceloní va continuar exercint una forta influència en la trajectòria vital i ideològica de Pi i Margall, fins al punt que el substrat romàntic i positivista d'aquells anys va constituir la base de la gran incidència que el seu federalisme democràtic va tindre en els molt posteriors debats sobre el regionalisme.¹⁹ Sense anar més lluny, un dels primers treballs que va obtindre a la capital del regne va ser el que li va proporcionar el progressista Pascual Madoz, el qual des de mitjan dècada dels trenta residia a Barcelona, per a col·laborar en el seu *Diccionario de la conversación*. Es tractava d'una feina, però, que no satisfia gens Pi, com va explicar en una carta al seu amic Mestres: havia de treballar per a viure, sí, però en un «treball ímprobe i empenyador», que l'avorria en extrem.²⁰

El referent barceloní va continuar sent important quan, impossibilitat de viure únicament dels seus articles, Pi va trobar feina a la sucursal madrilenya d'una casa bancària catalana –la qual acabaria fent fallida i provocaria que Pi, en retornar uns diners que la direcció no li havia reclamat, assolira la fama d'honest que sempre destacarien els seus apologetes posteriors– i, sobretot, quan el dibuixant Francesc Parcerisa li va oferir acabar els volums dedicats a Catalunya de *Recuerdos y bellezas de España* després de la sobtada mort de Piferrer, que havia començat a redactar-los, i continuar amb el de l'antic regne de Granada. Tot i que els biògrafs i estudiosos de l'obra pimargalliana sovint destaquen la doble influència que van exercir les dues ciutats en què l'autor va viure, Madrid i Barcelona, la redacció d'aquest darrer llibre afegeix un tercer referent en la seua formació politicoideològica que també cal explorar: Andalusia. Entre principis de 1849 i 1851, Pi viatja diverses vegades a les

de «proletaris» i «exaltats» és assenyalada per A. M. GARCIA ROVIRA, «Radicalismo liberal...», *op. cit.*, 71.

19. P. GABRIEL, «Francisco Pi y Margall: imágenes de un federalismo popular militante en España», a M. PÉREZ LEDESMA i I. BURDIÉL (ed.), *Liberales eminentes* (Madrid: Marcial Pons, 2008), 277-319, esp. 279.

20. A. MESTRES, *Historia viscuda...*, *op. cit.*, 17-18.

províncies andaluses. Junt amb l'entusiasme que li desperten els monuments i jardins de Granada o l'auge comercial de Màlaga, s'adona que, fora de les capitals, «no es veu més que fam social i misèria artística». Les comparacions amb la seua Barcelona natal –fins i tot en un sentit sociològic: «són aquí [Sevilla] els homes faceciosos, jovials, però covards. Són aliens a tot allò que passa en el món: ni s'immuten ni es commouen a la vista dels seus propis mals, ni prenen interès pels aliens, ni pensen més que a passar hui humiliant-se, doblegant-se al que exigeixen la seua droperia i la seua fortuna»– són constants en les cartes que enviava al seu amic Benet de Llança, duc de Solferino.²¹ És probable que aquests tipus de viatges familiaritzaren Pi amb realitats socioeconòmiques diferents de les que havia conegut fins llavors, com, per exemple, el latifundisme predominant al camp del Guadalquivir i, en termes més generals, el patiment de les economies camperoles per les càrregues impositives transferides pels grans propietaris, el reclutament militar obligatori o l'impost de consums.²²

En aquests mateixos anys, Pi va idear i produir la que va ser la seua primera obra d'importància: una *Historia de la pintura en España*, de la qual només va veure la llum el primer volum. Pi hi va incloure uns estudis sobre l'edat mitjana en què, a part dels judicis estètics, oferia una crítica demolidora de la principal barrera que, segons ell, impedia que els individus foren conscients de la seua pròpia autonomia moral: el cristianisme i, en particular, el seu principi de dualitat entre el cel i la terra. Per a Pi, la creença en un suposat paradís més enllà del món terrenal conduïa a no polititzar els molts sofriments i penúries reals, de tal manera que «lluny de queixar-me, he de beneir la mà del qui m'envia el dolor». Però el principi del dualisme no només implicava el desinterès per la pròpia vida, sinó també per la de la resta dels conciutadans i, per tant, atemptava contra la idea capital del mateix Evangeli: la solidaritat i la fraternitat universals. Acceptat aquell, ¿com es podia parlar llavors

21. Les dues citacions, a Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 5D.45-2/243-309. Un bon resum de la correspondència Pi-Solferino pot consultar-se a Casimir MARTÍ, «L'orientació de Pi i Margall cap al socialisme i la democràcia. La correspondència entre Pi i Margall i el duc de Solferino (1846-1865)», *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 3 (1974), 155-197.

22. Miguel GONZÁLEZ DE MOLINA, «La tierra y la cuestión agraria entre 1812 y 1931: latifundismo versus campesinización», a íd. (coord.), *La cuestión agraria en la historia de Andalucía. Nuevas perspectivas* (Sevilla: Centro de Estudios Andaluces de la Junta de Andalucía, 2014), 43.

d'humanitat, d'interessos col·lectius, de la idea de progrés o de la legitimitat de les revolucions socials? A més, el dualisme comportava, als ulls de Pi, una segona conseqüència perillosa: «la creació d'un altre poder en la societat, no ja d'un altre poder temporal, però sí d'un poder purament i exclusivament espiritual, l'Església», un *imperium* que havia sigut capaç de disputar amb èxit el poder polític de les monarquies. És a dir, que el de Pi era un anticlericalisme contrari a la institució i al dogma eclesiàstic, no a la religió cristiana en si mateixa, que, per a ell, no era sinó un ordre d'idees més o menys estable, però no etern ni immutable, que s'inspirava en la influència de la filosofia platònica, elètica i essènia.²³ Aquestes crítiques lliurepensadores, vessades en una obra que comptava amb nombrosos subscriptors entre el clergat, va despertar la fúria de la jerarquia catòlica, que la va denunciar i va provocar que Pi fora fitxat per la censura; era precisament el mateix any en què se signava el Concordat amb la Santa Seu, el qual consolidava la religió catòlica com l'oficial de l'Estat i el poder episcopal en el món editorial i en l'àmbit de l'ensenyament. De fet, aquests *Estudios sobre la Edad Media*, reformulats i condensats en un sol llibre, no van poder tornar a ser publicats fins a 1873. Una cosa similar va ocórrer amb un llibret sobre *¿Qué es la economía política? ¿Qué debe ser?*, que tenia escrit en 1852 i que va ser recollit per les autoritats.

S'ha afirmat que el racionalisme de Pi i la seua denúncia del caràcter reaccionari de l'Església catòlica seguien un camí similar al que, una dècada abans, havia recorregut l'esquerra hegeliana alemanya de Ludwig Feuerbach i Bruno Bauer.²⁴ Però, més enllà d'això, l'anticlericalisme piista també s'ha d'entendre com una crítica a la retòrica neocristiana i messiànica de molts demòcrates i socialistes espanyols i francesos del moment, com Fernando Garrido, Sixto Cámara o Pierre Leroux, els quals, tot i oposar-se a la influència de l'Església en la vida pública, se servien de la religiositat popular per a justificar i difondre les seues idees socials i l'avenir de la humanitat cap a la fraternitat universal.²⁵ El discurs secularitzat que començava a bastir Pi es fonamentava, doncs,

23. F. PI I MARGALL, *Historia de la pintura en España* (Madrid: Imp. a cargo de Manini Hermanos, 1851), 158, 162 i 184.

24. A. JUTGLAR, *Pi y Margall y el federalismo...*, *op. cit.*, vol. 1, 164. Sabem que Pi havia après alemany pel seu compte per tal de llegir-los directament.

25. Miguel ROMÁN, «Francisco Pi y Margall (1824-1901). La construcción de la Democracia republicana socialista y de la Legalidad democrática españolas», a Rafael SERRANO GARCÍA (coord.), *Figuras de La Gloriosa. Aproximación biográfica al sexenio*

en una concepció progressista de la història típicament huitcentista que posara en la voluntat dels homes, i no en la de Déu, el futur de la humanitat. Es tractava, en definitiva, de planificar una societat oberta, en què els ciutadans pogueren desenvolupar-se plenament, lliures de l'heteronomia a la qual els sotmetia el discurs catòlic.²⁶ Amb tot, no eren reflexions separables de la seua participació política: Pi portava militant des de 1849 en el recentment fundat Partit Democràtic, al qual havia entrat a través d'Estanislau Figueras.

UN REPUBLICÀ SOCIALISTA EN REVOLUCIÓ: EL MOVIMENT OBRER I LA DEMOCRÀCIA LLATINA

Durant l'estiu de 1854, la profunda crisi de representació del règim moderat –motivada, en part, per la influència política exercida per la molt odiada Maria Cristina, que havia tornat de l'exili en 1844–, sumada a la delicada situació econòmica, va conduir a la confluència entre diferents sectors de l'oposició i a la formació d'un front comú antigovernamental. El tret de sortida de la revolució de 1854 va ser el pronunciament, el 28 de juny, del liberal Leopoldo O'Donnell prop de Vicálvaro, al qual va seguir la publicació del Manifest de Manzanares, redactat per un jove Antonio Cánovas del Castillo i signat pel mateix comte de Lucena, en què es proposava un canvi de govern i l'aprovació d'unes noves lleis electoral i d'imprensa, la convocatòria de Corts i el restabliment de la Milícia Nacional. Davant la possibilitat que la conspiració militar es traduïra en una mera transacció de poder, la revolta popular va esclatar, primer, el 14 de juliol a Barcelona i, després, el 17 de juliol a Madrid, on es van aixecar multitud de barricades i es van constituir nombroses juntes de districte. Els límits d'aquest moviment insurreccional –que a poc a poc va anar estenent-se per tota la Península i que va aconseguir que la reina destituïra Luis José Sartorius, llavors president del Consell

democrático (Valladolid: Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial de la Universidad de Valladolid, 2006), 93-108, esp. 96-97.

26. Juan TRÍAS VEJARANO, «Democracia y progreso: la filosofía de la historia de Pi y Margall», a *Estudios de Ciencia Política y Sociología. Homenaje al profesor Carlos Ollero* (Madrid: Gráf. Carlavilla, 1972), 827-843.

de Ministres— eren difusos, i hi van participar tant progressistes com demòcrates.²⁷

Un dels qui van estar recorrent aquelles barricades va ser Pi i Margall, el qual va tractar d'imprimir una direcció precisa al moviment revolucionari en publicar, el 21 de juliol, el full volander *El Eco de la Revolución*. En un estil directe i punxant, Pi proclamava les diverses reformes que considerava que havia d'adoptar el Govern provisional: l'adopció del sufragi universal i la convocatòria de Corts Constituents; l'aprovació de les inalienables llibertats de premsa, ensenyament, reunió i associació; la reforma del sistema impositiu i l'abolició dels anomenats consums, i la fi de les quintes. Pi, però, no es quedava només en unes demandes compartides pel conjunt del Partit Democràtic—totes apareixien ja consignades en el primer manifest-programa del partit, aparegut en abril de 1849—,²⁸ sinó que se servia d'un llenguatge típicament republicà democràtic per a fer indissociable la consecució d'àmplies llibertats polítiques de l'accés a recursos materials i econòmics. Començant a bastir una sèrie de reflexions que amb el temps el convertirien en un socialista destacat, per a ell, «no pots ser del tot lliure mentre estigues a la mercè del capitalista i l'empresari», és a dir, mentre els individus no disposen de mecanismes suficients per a evitar l'arbitrarietat i el despotisme de «la tirania del capital». Amb tot, Pi també era conscient que aquesta «esclavitud» econòmica era, donada la correlació de forces llavors existent, «de moment indestructible».²⁹ Qualificat d'«incendiari» i «subversiu» per part del periòdic progressista *La Iberia*, ràpidament es va prohibir la circulació del full i es van recollir aquells exemplars que encara no s'havien distribuït. De fet, Pi inclús va ser empresonat i conduït pels carrers i les barricades, exposat als insults dels revolucionaris que pensaven que era algun conspirador reaccionari, fins que, amb la intervenció del seu amic demòcrata Eduardo Chao, la Junta el va alliberar i es va disculpar.³⁰

27. F. PEYROU, *Tribunos del pueblo. Demócratas y republicanos durante el reinado de Isabel II* (Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2008), 261-264; José Ramón DE URQUIJO, *La revolución de 1854 en Madrid* (Madrid: Instituto de Historia «Jerónimo Zurita» del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1984), 105-148.

28. Pot consultar-se a Miguel ARTOLA, *Partidos y programas políticos, 1808-1936*, vol. 2 (Madrid: Alianza, 1991), 37-45.

29. *El Eco de la Revolución* es va incloure a F. PI I MARGALL, *La reacció...*, op. cit., 411-417, esp. 413. Reproduït en aquesta antologia.

30. E. VERA Y GONZÁLEZ, *Pi y Margall y la política...*, op. cit., vol. 1, 447-448.